

ДЕРЖАВНИЙ ТЕРОР РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

<https://doi.org/10.15407/vuchk2020.01.005>

УДК 94:323.12(477.41)«1937/1938»

Олег БАЖАН*

«Національні» операції НКВС на Київщині у 1937–1938 рр.: механізми реалізації та статистика

Мета дослідження – висвітлити процес підготовки та здійснення серії «лінійних» каральних акцій (німецька, польська, румунська, харбінська, латиська, грецька, болгарська, іранська, китайська, єврейська, чеська) у Київській області у добу Великого терору, проаналізувати технологію «вилучення» з радянського соціуму іонаціонального елемента, характер висунутих звинувачень громадянам іноземного походження.

---

* *Бажан Олег Григорович* – старший науковий співробітник відділу історії державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України; bazhanclio@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>.

Методологія та методи. Для досягнення наукової мети дослідження автор, окрім загальнонаукових методів (системний аналіз, синтез, індукція і дедукція), використав спеціальні історичні методи. Опрацювання архівних матеріалів здійснено завдяки методам джерелознавчого аналізу – верифікації і класифікації джерел, встановлення місця і часу походження документа. Метод узагальнення і систематизації та статистично-аналітичний метод застосовано для з'ясування динаміки репресивних акцій у Київській області.

Висновки. «Національні» операції НКВС були ключовою складовою Великого терору на Київщині у 1937–1938 рр. Репресії по національних лініях були санкціоновані вищим партійно-радянським керівництвом СРСР. Лінійні каральні акції, спрямовані проти осіб німецької, польської, латиської, іранської, грецької, афганської національностей, опиралися на організаційні та розпорядчі документи політбюро ЦК ВКП(б) та НКВС СРСР. Вістря репресій було націлене на представників окремих титульних націй суміжних з СРСР держав, які жили на теренах Київської області. Разом з тим, жертвами національних операцій ставали місцеві жителі, які мали у цих країнах родичів та листувалися із ними. Вироки по «національних» операціях ухвалювала комісія НКВС і Прокурора СРСР («двійка»), Особлива нарада при НКВС СРСР та особливі «трійки». «Національні» операції НКВС у добу Великого терору на Київщині мали характер «етнічної чистки» й охопили 11 національних груп: поляки, німці, євреї, латиші, румуни, чехи, болгари, греки, молдаване, вірмени, китайці.

Ключові слова: «національні операції» НКВС, Великий терор, Київська область.

Темі Великого терору у СРСР присвячено значну кількість праць у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Попри наявність значного доробку вчених про причини та наслідки масових репресій у 1937–1938 рр., залишаються маловивченими етнічні та регіональні особливості «боротьби» сталінського режиму з «соціально ворожими елементами» та потенційною «п'ятою колоною». Національні аспекти політичних репресій у другій половині 1930-х рр. на Київщині фрагментарно знайшли своє відображення у документальних виданнях Галузевого державного архіву Служби безпеки¹, на сторінках науково-до-

¹ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий Терор. Польська операція 1937–1938. У 2-х ч. – Варшава–К., 2010; «Великий терор» в

кументальної серії книг «Реабілітовані історією. Київська область»², публікаціях О. Гранкіної³, В. Репринцева, О. Рубльова⁴, Н. Рубльової⁵ і Н. Потапової⁶. У пропонованій статті ставиться за мету дослідити серію масових репресивних акцій у період Великого терору, що спрямовувалися проти «інонаціонального елементу», представників національних громад, які проживали на теренах Київщини.

Початком цілеспрямованого переслідування осіб за приналежність до «ворожої» національності у добу Великого терору у Радянському Союзі стала записка генерального секретаря ЦК ВКП(б) Йосипа Сталіна, додана до протоколу № П51/324 засідання політбюро ЦК ВКП(б) 20 липня 1937 р., коротким змістом:

«Усіх німців на наших військових, напіввійськових і хімічних заводах, на електростанціях і будівництвах, в усіх областях усіх заарештувати».

На догоду вождю керівний орган правлячої партії ухвалив рішення:

«[...] запропонувати т. Єзову підготувати негайно наказ по органах НКВС про арешт усіх німців, які працюють на оборонних заводах (артилерійські, снарядні, гвинтівочно-кулеметні, пат-

---

Україні: Німецька операція 1937–1938 років: зб. док. / упоряд.: А. Айсфельд, Н. Сердюк. – К.: К.І.С., 2018. – 1248 с.

² Реабілітовані історією. Київська область. – К.: Основа, 2011. – Кн. 3. – 983 с.

³ Гранкіна О. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 174–183.

⁴ Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.– 1995. – № 1/2.– С. 116–156.

⁵ Україна–Польща 1920–1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УССР з Другою Річчю Посполитою: док. і мат. / НАН України. Ін-т історії України; упорядкув., комент., вступ. ст.: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 624 с.

⁶ Потапова Н. Механизмы, целевые категории и масштабы «харбинской» операции НКВД СССР 1937–1938 гг. в Украине // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2017. – № 1 (47).– С. 87–112.

ронні, порохові і т. п.) та висланню частини заарештованих за кордон»⁷.

Оперативний наказ НКВС СРСР за № 00439 від 25 липня 1937 р. про облік і наступний арешт підданих Німеччини надійшов до Києва того ж дня. Нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський одразу розіслав начальникам обласних управлінь циркулярного листа, яким зобов'язав не лише скласти списки осіб згідно наказу № 00439, а й провести облік усіх «зв'язків» (службові та приватні контакти) німецьких підданих з місцевими мешканцями, а також підготувати відповідні меморандуми: на німецьких політемігрантів, які прийняли або бажають набути радянське громадянство; німецьких підданих, які працюють не в оборонній промисловості, державних установах та сільському господарстві і висловили бажання отримати паспорт СРСР. Арешти підданих Німеччини на теренах України І. Леплевський вимагав завершити до 2 серпня 1937 р.⁸

Як свідчать архівні документи, завершити активну фазу операції у запланований п'ятиденний термін й арештувати всіх німецьких шпигунів та диверсантів місцевим апаратам НКВС не вдалося. На Луб'янці ухвалили рішення продовжити репресії за «німецькою лінією». 8 серпня 1937 р. І. Леплевський пошто-телеграмою наказав начальнику УНКВС по Київській області М. Шарову у відповідності із наказом № 00439 негайно заарештувати агентів німецької розвідки – працівників заводу «Більшовик» (котельника Володимира Гольдера-Егера, машиніста Оскара Вальчака, колишнього заступника начальника токарного цеху Мечеслава Вальчака), бухгалтера готелю «Інтернаціонал» Еміль-Юліану Гаптіус, бухгалтера «Київенерго» Едмунда Шуллера, викладача німецької мови Жозефіну Бургхарт та інших німецько-підданих⁹. Проміжні результати «оперативної діяльності по розгрому німецького підпілля» були підведені

---

⁷ Охотин Н., Рогинский А. Из истории «немецкой операции» НКВД 1937–1938 гг. // Репрессии против российских немцев. Наказанный народ. – М., 1999. – С. 35.

⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 36 а, арк. 216–219.

⁹ Там само, ф. 16, оп. 1, спр. 135, арк. 62.

начальником УНКВС по Київській області М. Шаровим 8 вересня 1937 р. З'ясувалося, що у червні–серпні 1937 р. за «німецькою лінією» в області чекісти заарештували 430 осіб (у Києві – 86), з них 34 «агента київського німецького консульства», 7 – «агентів гестапо»¹⁰.

Поступово «німецька операція» НКВС на теренах Київщини набула масового характеру. У доповідній записці начальника УНКВС по Київській області М. Шарова заступнику наркома внутрішніх справ УРСР М. Степанову від 26 грудня 1937 р. зазначалося, що кількість арештів за «німецькою лінією» з початку осені зросли майже удвічі. Прикметно, що левову частку ув'язнених складали саме громадяни СРСР – 771 особа, з 801, що перебували в тюрмах. Число заарештованих під час «німецької операції» іноземців було незначним – 0,96% (німецьких підданих – 28 осіб; австрійських підданих – 2 особи)¹¹. Таким чином, «оперативний удар» під часі «німецької операції» НКВС восени 1937 р. було зміщено у бік «розгрому диверсійної низовки», «ліквідації місцевих баз шпигунської та терористичної діяльності Абверу» – тобто репресій проти мешканців країни Рад.

Антипольська операція радянських спецслужб розпочалася 11 серпня 1937 р. після того, як набув чинності оперативний наказ НКВС № 00485 та регіональні підрозділи держбезпеки отримали «Закритого листа про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, поразницьку й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР». У наказі за підписом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова підкреслювалося:

«Підривна діяльність польської розвідки проводилась і продовжує проводитися настільки відкрито, що безкарність цієї діяльності можна пояснити тільки поганою роботою органів ГУДБ і безпечністю чекістів».

Генеральний комісар держбезпеки вимагав від підлеглих у період з 20 серпня по 20 листопада 1937 р. провести

«широку операцію, спрямовану на повну ліквідацію місцевих організацій “ПОВ” і, перш за все, її диверсійно-шпигунських груп

¹⁰ «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років. – С. 518–519.

¹¹ Там само. – С. 741.

та повстанських кадрів у промисловості, на транспорті, колгоспах і радгоспах»¹².

Підлягали арешту активні члени «Польської організації військової», колишні військовополонені польської армії, політемігранти та перебіжчики з Польщі, колишні члени Польської соціалістичної партії та інших польських «антирадянських» партій, «найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів польських районів».

Не чекаючи на офіційний старт у масштабах країни «етнічної чистки», в Україні відбулися арешти. Станом на 15 серпня 1937 р. у в'язницях опинилися 3283 особи (2180 поляків, 615 українців, 156 євреїв та ін.), із них у Київській області – 1371¹³. Керівник 3 відділу УДБ УНКВС по Київській області старший лейтенант держбезпеки Марк Роголь та начальник 1 (польського) відділку 3 відділу УДБ УНКВС, молодший лейтенант держбезпеки Григорій Ракита за короткий проміжок часу підготували «Довідку про подальші результати слідства по польській операції станом на 15 серпня 1937 р.». У звіті йшлося про викриття шпигунської мережі (агентурна справа «Рейдовик») у столиці УРСР, розвідувальної резидентури у м. Білій Церкві, що начебто діяла за вказівкою польського консульства у Києві (а/с «Поміщик»)¹⁴.

Надсилаючи 16 серпня 1937 р. обласним управлінням НКВС «Закритого листа...» та оперативний наказ НКВС СРСР № 00485, заступник наркома внутрішніх справ УРСР М. Степанов у супровідному листі наполягав

«[...] з 20 серпня розпочати широку операцію [...] в першу чергу у Червоній армії, на військових заводах, в оборонних цехах інших заводів, на залізничному, водному та повітряному транспорті, в електросиловому господарстві всіх промпідприємств, на газових та нафтопереробних заводах»,

¹² Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – С. 347–348.

¹³ Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках ХХ століття... – Т. 8. – Ч. I. – С. 276.

¹⁴ Там само. – С. 270.

а також радив

«негайно переглянути та використати для операції всі наявні в органах НКВС облікові матеріали по поляках, справи-формуляри, літерні справи, агентурні розробки, агентурні донесення та архівні справи».

Разом з тим, М. Степанов запропонував нову методику відбору «контингенту» для репресування, а саме

«використовувати матеріали спецчастин заводів і помічників директорів по найму, матеріали бюро віз і паспортних столів міліції і т. д., а також облікові матеріали на осіб, які відвідували польські консульства і проходять у справі “Валюта”. Усі ці матеріали ретельно передивитися і включити в операцію найбільш підозрілі по шпигунству елементи»¹⁵.

Начальникам обласних підрозділів держбезпеки наказувалося виокремити у складі 3 відділів слідчі групи за «польською лінією» з кращих кваліфікованих співробітників та рапортувати про хід операції з інтервалом 5 днів.

Станом на 20 серпня 1937 р. кількість заарештованих за «польською лінією» на Київщині становила 1436 осіб, з них у Києві – 158¹⁶. Упродовж наступних п'яти днів число заґратованих, причетних до «польського підпілля», зросла до 1521 (поляків – 953; українців – 433, галичан – 37, євреїв – 25, інших національностей – 73). Відвідування польського консульства у Києві у серпні 1937 р. стало підставою для арешту техніка Семена Островського, кур'єра Марії Мілевської, радіомонтера Михайла Грінберга. Місце народження – Східна Галичина – стало причиною затримання члена Комуністичної партії Західної України економіста «Укрголовм'ясо» З. Ф. Підлуського. Перебування на оперативному обліку НКВС у статусі «польського перебіжчика» призвело до ув'язнення комерційного директора Київського шкіряного заводу Л. Г. Герштейна. Приналежність до «Польської військової організації» інкримінувалося профе-

¹⁵ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття... – Т. 8. – Ч. I. – С. 278.

¹⁶ Там само. – С. 286.

сору польського сектору Українського педагогічного інституту Чеславі Ангельчик¹⁷.

У доповідній записці «Про хід та результати операції по польсько-шпигунському підпіллі у Київській області станом на 5 вересня 1937 р.» начальник обласного УНКВС М. Шаров інформував наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського про те, що упродовж червня–серпня 1937 р. у Києві заарештовано 254 особи (в області – 1779 осіб), викрито 9 філій «ПОВ», 23 контрреволюційні групи, 47 шпигунсько-диверсійних резидентур. Докладно у звіті М. Шаров зупинився на діяльності шпигунсько-диверсійної резидентури, яка нібито діяла на ділянці військового будівництва Білоцерківського гарнізону (йшлося про кам'яняра при штабі 62-ї стрілецької дивізії РСЧА Станіслава Паяса, двірника однієї з військових частин Степана Рожека та ще 8 осіб (усі колишні жителі прикордонної смуги у Вінницькій області)), персональному складі шпигунської мережі у Барішівському районі Київської області, керованої куркулем Якимом Гривою та польським перебіжчиком Віктором Божулем (у справі проходило 20 осіб); змісті секретних матеріалів, які передавалися польському консульству монтером Київського радіовузла Йосипом Пляжеком та нарядником залізничної станції «Київ–Петрівка» Станіславом Пташинським¹⁸, різних формах роботи польської шкідницької організації на Саливонківському цукровому заводі Гребінківського району Київської області¹⁹.

У вересні 1937 р. у Києві співробітниками 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР згідно «польського наказу» ув'язнили діячів Польського театру у Києві, зокрема директора

---

¹⁷ Горбуров К. Переддень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації. До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: матер. Всеукр. наук. конф., м. Київ, 15 березня 2012 р. / упоряд.: О. Г. Бажан, Р. Ю. Подкур. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – С. 104.

¹⁸ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття... – Т. 8. – Ч. I. – С. 398–498.

¹⁹ Гранкіна О. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. – С. 174–183.

Олександра Гордієнко-Летугіна²⁰ та актрису Яніну Сліпко, слюсаря механічного цеху Київського паровозоремонтного заводу Івана Сікорського. До 1 жовтня 1937 р. згідно до наказу НКВС СРСР № 00485 на Київщині заарештували 2923 особи. Рішеннями обласної трійки УНКВС 593 особи було віднесено до 1-ї категорії, а 97 осіб включили до 2-ї категорії (перебування у виправно-трудовах таборих²¹.

У першій декаді жовтня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський звернувся із екстреною телеграмою до начальників обласних управлінь держбезпеки з вимогою форсувати виконання наказу М. Єжова № 00486 від 15 серпня 1937 р. (репресування дружин зрадників батьківщини, членів правотроцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених військовою колегією і військовими трибуналами по першій та другій категорії починаючи з 1 серпня 1936 р.²²). Очільник відомства наполягав включити до потенційних жертв репресивної акції близьке оточення «ворогів народу» й дружин осіб, засуджених по «польській операції»²³. На проведення арештів членів родини «польського шпигуна» відводилося 3 доби – з 3 по 6 жовтня 1937 р. За родинні зв'язки на підставі наказу № 00485 у Києві заарештували українку Олімпіаду Кржемінську²⁴, польку Ганну Васькову²⁵. Наприкінці осені 1937 р. хвиля

²⁰ *Томазова Н.М.* Доля директорів Польського театру Івана Липинського та Олександра Гордієнка-Летугіна // *Українська біографістика.* – 2018. – Вип. 16. – С. 111.

²¹ *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття...* – Т. 8. – Ч. I. – С. 606.

²² *Гранкіна О.* «Репресувати на підставі наказу наркома внутрішніх справ СРСР...» // *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ.* – 1999. – № 1/2 (10/11). – С. 208.

²³ *Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття...* – Т. 8. – Ч. I. – С. 620.

²⁴ *Чоловік О.* Кржемінської – художник-оформлювач артілі «Київський художник» *Костянтин Кржемінський* засуджений до вищої міри покарання на підставі наказу НКВС СРСР № 00485. Див.: ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58152, арк. 7 а, 29, 174.

²⁵ *Вронська Т.В.* Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). – К., 2009. – С. 149.

репресій стосовно дружин за національними лініями несподівано вщухла. В останніх числах листопада 1937 р. до місцевих апаратів НКВС надійшла секретна директива першого заступника наркома внутрішніх справ СРСР М. Фріновського:

«1. Припинити арешти дружин репресованих по польській, німецькій, харбінській та румунській операціях. 2. Дружини засуджених по цих операціях будуть найближчим часом розселені, для чого подайте цифрові дані [про] кількість дружин та дітей, які підлягають виселенню»²⁶.

Виконання наказу № 00485 належало завершити наприкінці осені 1937 р. Однак на початку листопада нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський звернувся до наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова з клопотанням про продовження «польської операції» до 15 грудня 1937 р. Нагальну необхідність подальших арештів І. Леплевський пояснював черговим викриттям глибоко законспірованої резидентури польської розвідки, ліквідацією розгалуженої мережі агентури офензивної оборонних підприємствах Києва, Харкова, Дніпропетровська та Донбасу, у цукровій, лісовій промисловості та сільському господарстві. Аргументом для пролонгації «польської операції» слугували неоформлені кримінальні справи на громадян, заарештованих наприкінці жовтня 1937 р. у Київській (600 осіб), Вінницькій (450 осіб), Дніпропетровській (400 осіб) та новостворених (Житомирській, Кам'янець-Подільській, Миколаївській, Полтавській – до 2000 осіб) областях²⁷. Дозвіл з Москви на продовження репресій по «польській лінії» українські чекісти таки отримали, але мусили завершити етнічну чистку до 10 грудня 1937 р.

У той самий час керівник Головного управління державної безпеки СРСР М. Фріновський надіслав усім начальникам дорожньо-транспортних відділів (ДТВ) ГУДБ НКВС циркулярного

²⁶ *Рогинский А., Даниэль А.* «Аресту подлежат жёны...» // Узницы «АЛЖИРа»: Список женщин-заключённых Акмолинского и других отделений Карлага / Ассоц. жертв незакон. репрессий г. Астаны и Акмол. обл., Междунар. о-во «Мемориал» / сост.: В. М. Гринёв и др. – М.: Звенья, 2003. – С. 20–21.

²⁷ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття... – Т. 8. – Ч. I. – С. 679–680.

листа, в якому пропонувалося очистити залізничні вузли від ворожого елемента у відповідності з наказом № 00485²⁸. Про технологію проведення у рамках «польської операції» масових арештів на залізничному транспорті довідуємось зі свідчень у суді співробітників ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці. Звинувачений у «підривній антирадянській роботі» начальник ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці, капітан держбезпеки Соломон Заславський під час судового засідання військового трибуналу військ НКВС Київського округу у м. Києві 1 серпня 1939 р. розповів про основні настанови наказу НКВС № 00485 та його реалізацію у регіонах, у тому числі і Київщині, які обслуговувала залізниця:

«На всіх дорогах осіла маса диверсантів, поляки, відступаючи з України, залишили масу своїх людей – шпигунів, диверсантів і т. д., тисячі залізничників їздили до Польщі, і звідти. На залізниці працювало близько 7000 поляків, мене викликали до Москви і сказали, що на залізниці не повинно залишитися жодного поляка, і звинуватили мене в тому, що я мало поляків заарештовую, так як я писав, що я вже не можу нікого заарештовувати. Арешти здійснювалися згідно протоколів. Проводячи операції, укладали альбомні довідки і надсилали їх до Москви, на деяких довідках були примітки: “Не зізнався”. Якщо б з Москви повернули нам довідку, то це було б сигналом до припинення арештів. Я давав вказівки згодом про те, щоб перевіряли матеріал на ту чи іншу особу. У той час все одно цих осіб не звільняли б, а відправляли б їх до табору [...] Я винен, що давав вказівки заарештовувати поляків по мінімальних матеріалах. Мінімальними матеріалами називалися: заява, підозра. Інколи людей заарештовували по одному зведенню. Я думав, що шляхом слідства можливо буде профільтрувати всіх. [...] Я не заперечую, що здійснював необґрунтовані арешти, був впевнений, що дію правильно, що роблю все те, що потрібно. Вірно, що арешти при проведенні польської операції відбувалися при найменших зачіпках, по мінімальних матеріалах. [...] По польській операції ми заарештували 5 тисяч осіб. Всі ці арешти були проведені з санкції прокурора. Прокурор давав санкції на арешт по голій

²⁸ Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття... – Т. 8. – Ч. I. – С. 212–214.

довідці. Згідно директиви, ми повинні були заарештувати усіх польських перебіжчиків, на кого є мінімальний компрометуючий матеріал. У директиві було сказано, що потрібно підготувати залізницю до війни. Операція ця відбувалася дуже швидко, і тому були помилки»²⁹.

Співробітник ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці, сержант держбезпеки Борис Кундель на питання членів військового трибуналу про специфіку ведення документації в ході «польської операції» НКВС зауважував:

«Були випадки арештів по списку, в якому Заславський або заступник його³⁰ робили помітки галочками і позначені особи заарештовувалися. У такому списку було зазначено наступне: прізвище, ім'я і по-батькові, місце роботи та адреса, короткі мотиви арешту. Довідки складалися начальниками відділків. Я не оперативник і не був на нарадах. Працюючи у 1938 р. у стат[истичному] відділі, я зіткнувся з питаннями звільнення людей. Зі стат[истичного] відділу є можливість отримати відомості та список минулих справ. Були справи, де не було слідчих матеріалів, у мене по цим справам підозр ніяких не було. Так як мені товариші по службі говорили, що, можливо, слідчі матеріали до справи не долучалися. За період з 1.VIII.[19]37 по 1.VIII.[19]38 р. пройшло близько 5000 осіб, з яких: звільнено 212 осіб. У серпні 1938 р. готувалася річна звітність, всупереч існуючому стану, картки були роздані співробітникам і приступили до складання підсумкової річної таблиці. Коли таблиця була підготовлена, ми занесли її Заславському, і він звернув увагу на цифру “інші”. У соц[іальному] стані робились зміни як-то: після перевірки матеріалів і встановлення дійсного соцстану, а також після слідства [...] Заславський дорікнув нам, сварився, що ми сліпі, що, мовляв, як так можна шпигуна віднести у графу “робітники”, що його потрібно віднести у графу “інші”, і вийшло 4885 осіб у графі “робітники” були віднесені у графу “інші”. Я отримав партійне стягнення. Я розумію, що такими відомостями досягається обман партії»³¹.

²⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 32135-фп, т. 1, арк. 300, 302, 305, 347.

³⁰ Йдеться про лейтенанта держбезпеки *Гаврила Лазаревича Нікельберга*.

³¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 32135-фп, т. 1, арк. 306–307.

У визначений термін, наприкінці першої декади грудня 1937 р., Управління НКВС по Київській області представило наркому І. Леплевському черговий звіт про результати «польської операції» у регіоні. У відповідності з оперативним наказом НКВС № 00485, на 10 грудня 1937 р. чекістами Київщини заарештовано 5468 осіб (843 перебіжчиків, 118 політемігрантів, 373 колишніх військовополонених, 77 членів польських партій, 175 реемігрантів та репатріантів з Польщі, 192 контрабандистів, 271 вояків УГА та ін.), ліквідовано 96 шпигунсько-диверсійних резидентур польської розвідки, 17 резидентур польських консульств, 47 організацій «ПОВ», 62 польських націоналістичних контрреволюційних груп³². Натомість наркомат внутрішніх справ УРСР, спираючись на розпорядження генерального комісара держбезпеки М. Єжова, подовжив термін дії «польської операції» до 1 січня 1938 р.

Майже синхронно з «польською операцією» 17 серпня 1937 р. розпочалася репресивна кампанія стосовно емігрантів та перебіжчиків з Румунії до Молдавської АСРР та України. Основний «оперативний удар» у ході «румунської операції» НКВС припав на терени МАСРР, Одеської та Вінницької областей. На Київщині упродовж другої половини серпня–грудня 1937 р. по лінії румунської контрреволюції та шпигунства заарештували 149 осіб³³.

За ініціативи М. Єжова політбюро ЦК ВКП(б) 19 вересня 1937 р. розглянуло і затвердило проект закритого листа НКВС СРСР № 62608, де обґрунтовувалися заходи щодо припинення «терористичної диверсійної та шпигунської діяльності японської агентури з числа так званих “харбінців”». Таким чином, було схвалено чергову каральну акцію, що знайшла своє втілення в оперативному наказі НКВС СРСР № 00593 від 20 вересня 1937 р. У секретній директиві, розісланій республіканським, обласним,

³² Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття... – Т. 8. – Ч. І. – С. 694–696.

³³ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. / упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – Ч. І. – С. 355.

крайовим управлінням НКВС, зверталася увага на так званих «харбінців» (колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реемігрантів з Манчжоу-Го) чисельністю у 25 тис. осіб, які працювали на залізничному транспорті та промисловості СРСР. Стверджувалося, що «харбінці», які прибули в СРСР, як правило колишні білі офіцери, поліцейські, жандарми, учасники різних емігрантських організацій, були у переважній більшості агентурою японської розвідки. У розпорядчому документі перераховувалися цільові групи для репресування: підозрювані у терористичній, диверсійній шпигунській діяльності; колишні білогвардійці та реемігранти; колишні члени антирадянських політичних партій (есери та меншовики); учасники троцькістських формувань; учасники різних емігрантських організацій; особи, які служили у китайській поліції та військах як до захоплення Маньчжурії, так і після створення Маньчжоу-Го; особи, які працювали в іноземних фірмах, перш за все, японських, а також приватних підприємствах, яким володіли колишні білогвардійці; слухачі курсів «Інтернаціонал», «Славія», «Прага» у Харбіні; власники різних підприємств у Харбіні; колишні контрабандисти, кримінальники, торговці опіумом; учасники сектантських угруповань. Варто зауважити, що під час реалізації «харбінського» наказу мішенню чекістів, окрім зазначених цільових груп, ставали етнічні китайці та корейці.

Відповідно до наказу операція мала бути проведена у період з 1 жовтня по 25 грудня 1937 р. Спершу арешту підлягали усі «харбінці», які були військовослужбовцями, співробітниками НКВС, працівниками залізничного, водного і повітряного транспорту, військових заводів, оборонних цехів, газових, нафтоперегінних, хімічних заводів, підприємств енергетичної сфери, а згодом службовці радянських установ та колгоспники. Усі заарештовані повинні бути поділені на 2 категорії: до першої категорії мали потрапити «харбінці», викриті у диверсійній, шпигунській, антирадянській, терористичній, шкідницькій діяльності, які підлягали розстрілу; до другої – «менш активні харбінці», яких ув'язнювали у табори терміном від 8 до 10 років. На «харбінців» першої та другої категорії місцевий апарат НКВС мав щодакдно складати альбом (окрема довідка на кожного

заарештованого) з конкретним викладом слідчих і агентурних матеріалів, що визначали ступінь винуватості заарештованих³⁴.

Слід відмітити той факт, що справи на так званих «харбінців» київськими чекістами були відкриті наприкінці літа 1937 р., тобто задовго до ухвалення наказу № 00593. Так, наприклад, на оперативній нараді ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці, що відбулася 8 вересня 1937 р., виконуючий обов'язки начальника відділку ДТВ ст. Київ Південно-Західної залізниці лейтенант державної безпеки Микола Полховський доповідав про арешт по «харбінській лінії» 3 осіб та перспективність оперативної справи на «харбінця», завгоспа вагонного цеха Дарницького вагоноремонтного заводу Т. Романенка³⁵. Через два тижні після початку «харбінської операції» керівництво УНКВС по Київській області направило у Москву перші списки заарештованих, звинувачених у шпигунстві на користь Японії³⁶, що також свідчило на передопераційну підготовку з обліку колишніх службовців Китайсько-Східної залізниці та реемігрантів із Манчжоу-Го. Натомість начальник ДТВ ГУДБ НКВС Південно-Західної залізниці капітан держбезпеки Соломон Заславський висловлював своє невдоволення попередньою розробкою майбутніх жертв «харбінської операції» та результатами «оперативного удару» на транспорті у першій половині жовтня 1937 р. На службовій нараді 17 жовтня 1937 р. за участі керівників підрозділів він картав підлеглих:

«Вельми недосконалий облік харбінців. Репресовано ще менше. Між іншим, проведеною нами операцією по Київському будівельному технікуму (свідчення заарештованого КУЛІБАБИ) викрита терористична група студентів, закладена харбінцем КУЗ-НЕЦОВИМ – агентом японської розвідки»³⁷.

³⁴ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / под ред. акад. А. Н. Яковлева; сост. В. Н. Хаустов, В. П. Наумов, Н. С. Плотникова. – М.: МФД, 2004. – С. 366–368.

³⁵ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 32135-фп, т. 4, арк. 13.

³⁶ *Потанова Н.* Механизмы, целевые категории и масштабы «харбинской» операции НКВД СССР 1937–1938 гг. в Украине. – С. 100.

³⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 32135-фп, т. 4, арк. 32.

На початок січня 1938 р. співробітники УНКВС по Київській області, згідно із «харбінським» наказом, загратували 70 осіб³⁸.

Наприкінці осені 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов ухвалив репресивне рішення стосовно осіб латвійської національності. У шифрограмі НКВС СРСР № 49990 від 30 листопада 1937 р. начальникам регіональних управлінь наказувалося 3 грудня 1937 р. провести «арешти усіх латишів, підозрюваних у шпигунстві, диверсії, антирадянській націоналістичній роботі». Ув'язненню підлягали політемігранти та громадяни Латвії, які мешкали у СРСР; керівники, члени правлінь, співробітники латиських клубів, місцевих філій організації «Прометей», раніше функціонуючих акціонерних товариств «Продукт» і «Лісопродукт», латиських секцій при «Осовіахім». «Ретельна зачистка п'ятої колони» у першу чергу мала відбутися на оборонних підприємствах, держустановах, колгоспах та радгоспах, населених пунктах, розташованих неподалік оборонних споруд. У роз'ясненні, надісланому разом з оперативним наказом, рекомендувалося органам держбезпеки на місцях упродовж 48 годин зібрати та надіслати відомості про «дислокацію пунктів концентрації латишів», у стислі терміни скласти списки осіб, які підлягають арешту. Разом з тим, зауважувалося, що «вилучення ворожого елементу» з числа латишів має відбуватися за зразком «польської операції» та тривати упродовж однієї доби.

Згідно отриманих інструкцій, «латиська операція» НКВС УРСР розпочалася 3 грудня 1937 р. Основними регіонами зосередження «шпигунсько-диверсійних націоналістичних кадрів латвійської агентури» були визначені промислово розвинуті Донецька, Дніпропетровська, Харківські області та міста Миколаїв, Одеса, Київ. Проміжні результати оперативного удару по латиським контрреволюційним організаціям на теренах УРСР були викладені наркомом внутрішніх справ УРСР І. Леплевським 16 грудня 1937 р. у записці по проволу до НКВС СРСР. У звіті стверджувалося, що особами латвійської національності активно цікавляться німецька, польська та японська спецслуж-

---

³⁸ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Ч. I. – С. 355.

би. У донесенні також наголошувалося, що агентура латвійської розвідки проникла у лави Червоної армії та органи НКВС. За таких обставин у столиці УРСР контррозвідці вдалося «вистежити» і заарештувати у другій декаді грудня 1937 р. начальника політвідділу Київської артилерійської школи, дивізійного комісара Артура Ценне³⁹, начальника штабу корпусу військово-навчальних закладів Київського військового округу, комбрига Володимира Аронета⁴⁰, заступника голови Військово-мисливського товариства Київського військового округу Вілкса⁴¹. Застосовуючи «організаційно-тактичні особливості» під час допиту заарештованого співробітника Київського науково-дослідного рентгенорадіологічного і онкологічного інституту (нині – Інститут онкології АМН України) Вергана, чекісти «розкрили» у системі наркомату охорони здоров'я УРСР латиську шпигунську

---

³⁹ *Ценне Артур Якович* (1896–1938) – нар. у родині латиського селянина. У лавах РСЧА з червня 1918 р. Під час та після Громадянської війни у Росії перебував на відповідальних посадах політскладу у військах та військово-навчальних закладах РСЧА. Із травня 1933 р. – помічник начальника Київської об'єднаної військової школи ім. С. Каменєва по політичній частині. До арешту 11 грудня 1937 р. начальник політвідділу 2-ї Київської артилерійської школи. А. Ценне на слідстві зізнався, що у 1935 р. завербований у латиську антирадянську організацію головою латвійської секції Спілки письменників СРСР Робертом Ейдельманом. Див.: ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 57, арк. 227. Трійкою УНКВС по Київській обл. 7 лютого 1938 р. приречений до розстрілу. Розстріляний 20 лютого 1938 р. Реабілітований у квітні 1957 р.

⁴⁰ *Аронет Володимир Андрійович* (1896–1944) – нар. у Венденському повіті Лівонської губ. (нині Цесіський район Латвії) у родині латиського селянина. Із липня 1918 р. у лавах РСЧА. Із лютого 1931 р. – викладач військових дисциплін. Із січня 1937 р. – начальник штаба корпусу військово-навчальних закладів Київського військового округу. Арештований у грудні 1937 р. Йому інкримінувалася участь у латиській контрреволюційній організації, до якої начебто вступив у Ленінграді (нині м. Санкт-Петербург) у 1933 р., коли очолював кафедру бойової підготовки Військово-політичної академії ім. М. Толмачова. Постановою Особливої наради при НКВС СРСР від 7 лютого 1938 р. ув'язнений на 10 років у виправно-трудовах таборах. Помер у таборі 13 грудня 1944 р. Реабілітований у серпні 1956 р.

⁴¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 57, арк. 173–174, 227.

організацію (налічувала 8 осіб), що планувала бактеріологічну диверсію⁴². У Білій Церкві викрили «шпигуна» – керуючого місцевим відділенням Держбанку Пуріна, який мав завдання від латвійської розвідки збирати інформацію про дислокацію підрозділів РСЧА. Свідчення старшого інструктора політсектора Київського мобілізаційного округу, старшого політрука Яна Мартенсона допомогли співробітникам держбезпеки «вийти на слід» одного із керівників антирадянського угруповання – члена правління Київського латиського клубу Снікера⁴³.

Протоколи допитів заарештованих осіб, хід та результати слідства дозволили наркомов внутрішніх справ УРСР І. Леплевському наприкінці грудня 1937 р. підготувати для Луб'янки розлогу інформацію про «розмах» агентурної роботи латвійської розвідки на теренах УРСР. У доповідній записці на ім'я М. Єжова очільник органів держбезпеки УРСР відрепортував про ліквідацію 72 шпигунсько-диверсійних резидентур, 14 латиських націоналістичних організацій, виявлення 272 «латишів шпигунів-одинаків» та навів особливості контрреволюційної та шпигунської роботи на теренах республіки. За версією І. Леплевського, активність розгортання ворожої діяльності на теренах України осіб латиської національності припало на 1921–1922 рр. у момент підготовки збройного заколоту латиських стрільців. Організатори путчу та їх поплічники уникли покарання та продовжили роботу на користь «латвійської буржуазної державності», обійнявши відповідальні посади у промисловості, армії, силових відомствах, партійних структурах. Нарком внутрішніх справ УРСР зауважував, що створені шпигунсько-диверсійні резидентури латвійської розвідки склалися виключно з латишів, так як серед заарештованих мізерний відсоток осіб інших національностей. В уяві І. Леплевського та його підлеглих діяльність латвійської розвідки та підконтрольних їй націоналістичних організацій була націлена на здійснення терористичних актів, створення диверсійних осередків у про-

---

⁴² ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 57, арк. 1, 177–178.

⁴³ Там само, арк. 229.

відних галузях промисловості, організацію широкої агентурної мережі у Червоній армії.

Опираючись на орієнтування союзного наркомату внутрішніх справ, співробітники НКВС УРСР провели масові арешти серед політемігрантів з Латвії, активу латиських національних організацій, працівників підприємств, евакуйованих свого часу з Латвії. У рамках операції у Київській області у грудні 1937 р., згідно звіту І. Леплевського, запроторено до в'язниці інженера управління місцевої промисловості Дукальського (мав завдання проводити агітацію за повернення латишів на батьківщину), начальника інспекції протиповітряної оборони у столиці УРСР Єрмонова, директора хлібозаводу м. Києва, керівника секції латиських стрільців при «Осовіахімі» Трея⁴⁴.

У відповідності до директив НКВС СРСР, станом на січень 1938 р. у в'язниці і слідчих ізоляторах Києва знаходилося 186 особи, що потрапили під категорію «латиських шпигунів».

Директива НКВС СРСР № 50215 від 11 грудня 1937 р. за підписом наркома М. Єжова передбачала комплекс заходів щодо негайної ліквідації широкої мережі грецьких шпигунсько-диверсійних, повстанських організацій. На виявлення «ворожого контингенту» у різних куточках Радянського Союзу, особливо в місцях компактного проживання греків, відводилося 3 доби. Відповідні списки осіб грецької національності, підозрюваних в активній націоналістичній діяльності та розвідувальній роботі на користь Німеччини, Великобританії, Японії, у терміновому порядку були підготовлені співробітниками 3 відділу УНКВС по Київській області. Одного з перших у ході «грецької операції» НКВС, розпочатої 15 грудня 1937 р., у Києві заарештували підданого Греції, уродженця острова Кефалонія Дімітріоса Бердебеса, який працював у закладі громадського харчування при Раднаркомі УРСР⁴⁵. На допиті він зізнався, що є агентом грецького консульства у Москві. За співпрацю з німецькою розвідкою 16 грудня 1937 р. взяли під варту лікаря-рентгенолога

⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 30, спр. 57, арк. 249–263.

⁴⁵ Савіди А. У Києві вшанували пам'ять жертви «грецької операції» сталінського режиму // *Эллины Украины*. – 2019. – Март (№ 3). – С. 11.

дитячої лікарні Південно-Західної залізниці у м. Києві Полікарпа Тамуріді⁴⁶. Листування з родичами у Греції стало підставою для затримання співробітниками 4 відділку 3 відділу УНКВС по Київській області уповноваженого по самозакупівлям «Донплодоовочторга» у Києві грецького підданого Йосифа Косміді⁴⁷. Наприкінці лютого 1938 р. за вироком трійки УНКВС його та ще 18 греків, мешканців Києва, було розстріляно та таємно поховано на секретному цвинтарі поблизу селища Биківня.

Посилення контактів Ірану з нацистською Німеччиною у 1937 р. викликало роздратування та занепокоєння у вищого політичного керівництва країни Рад. Тому політбюро ЦК ВКП(б) 3 січня 1938 р. ухвалило рішення про закриття іранських консульств у СРСР і всіх радянських дипломатичних установ в Ірані. 17 січня 1938 р. Й. Сталін у службовій записці на адресу наркома М. Єжова зажадав інформацію про вжиті заходи щодо «виявлення та арешту усіх іранців у Баку та Азербайджані»⁴⁸. «Іранська тема» знайшла своє продовження на засіданні керівного органу ВКП(б) від 19 січня 1938 р. Після обміну думок було запропоновано уряду Азербайджану

«негайно поставити до відома усіх громадян прикордонних з Іраном районів про оформлення радянського громадянства упродовж 10 днів у тому випадку, якщо ці громадяни піддані Ірану [...] Усі ті громадяни[-]іранці, які відмовляться від переходу у радянське підданство і побажають залишитися підданими Ірану, підпадають негайному виселенню до Ірану, а у випадку відмови – арешту»⁴⁹.

За наполяганням Й. Сталіна 29 січня 1938 р. НКВС СРСР підготував директиву № 202, в якій обґрунтовувалося розгортання на теренах країни так званої «іранської» операції:

«Встановлено, що англійська, німецька та японська розвідки у своїй роботі проти СРСР широко використовували іранські роз-

⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 63156-фп, арк. 19–20.

⁴⁷ Там само, спр. 62539-фп, арк. 95.

⁴⁸ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – С. 463.

⁴⁹ Там же. – С. 464.

відувальні органи, які останнім часом посилено розвивають антирадянську, націоналістичну, диверсійно-повстанську і шпигунську роботу в СРСР. Основними базами і кадрами цієї роботи є іранські державні націоналістичні колонії, сектантські суспільства, групи емігрантів, які осіли у республіках Середньої Азії, ЗСФРР і місцеві зв'язку емігрантських кіл серед туркменів, узбеків, казахів та інших».

Начальникам обласних управлінь НКВС та прикордонних загонів наказувалося з 5 лютого 1938 р. розпочати арешти підозрюваних в антирадянській діяльності іранців та іранських вірменів, іранських підданих і радянських громадян. «Оперативний удар» спрямовувався у бік: перебіжчиків і політемігрантів з Ірану; контрабандистів; вождів іранських племен, які перейшли до СРСР з Ірану; колишніх басмачів; колишніх службовців фірм зі змішаним англо-іранським капіталом; старост іранських колоній. Особлива увага приділялася «очищенню» від ворожого контингенту прикордонних районів, промислових підприємств, транспорту, морських портів, армії, флоту, військ НКВС⁵⁰. Вже наприкінці лютого 1938 р. по «іранській» операції в УРСР заарештували 542 особи. Серед тих, хто опинився під вартою у спецкорпусі київської тюрми, був чистильник взуття, асирієць за національністю, підданий Ірану Давид Ісаков⁵¹. 17 лютого 1939 р. начальник 4 відділку 3 відділу УНКВС по Київській області Ламберт оголосив уродженцю с. Гюйтюна (Іран) звинувачення у проведенні агітації серед асирійців столиці України проти вступу у колгосп та «прищепленні симпатій до Ірану»⁵².

Прикметно, що у ході «іранської операції» чекісти розпочали полювання на «підозрілих осіб» вірменської національності. За наказом нового наркома внутрішніх справ УРСР, комісара держбезпеки 3 рангу О. Успенського (призначений на посаду 25 січня 1938 р.) у лютому 1938 р. здійснювалася «ліквідація дашнакського антирадянського підпілля», яке нібито керува-

⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 8 (1951 р.), арк. 104–105.

⁵¹ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 52300-фп, арк. 174.

⁵² Ухвалою Особливої наради при НК СРСР від 29 серпня 1939 р. Д. Ісакова разом з родиною було заслано на 5 років до Північного Казахстану.

лося англійською розвідкою з іранського міста Тебріз. Як стверджував О. Успенський у службовій записці М. Єжову:

«Під гаслом відновлення “незалежної великої Вірменії” у Харкові, Києві, Ворошиловграді, Макіївці та інших містах були організовані бойові дашнакські дружини, призначені для організації терористичних актів і які готуються до передислокації у Вірменію для участі в контрреволюційному збройному повстанні»⁵³.

На середину літа 1938 р. внаслідок реалізації «іранської операції» у в'язницях перебувало 834 особи. Упродовж лютого – першої декади липня 1938 р. органами держбезпеки УРСР було викрито 18 шпигунських резидентур (заарештовано 169 осіб) та 9 націоналістичних диверсійних організацій (за ґратами опинилося 173 особи).

Результати оперативно-слідчих дій зі з'ясування компрометуючих даних на підданих Ірану допомогли наркомові О. Успенському яскравими фарбами описати у звіті до Москви розвідувально-підривну діяльність іранської агентури у республіці:

«Слідством встановлено, що в Україні діє стара іранська агентура, насаджена ще до революції і в перші роки Радянської влади. Поряд зі старою агентурою, іранська розвідка за останні 3–4 роки насаджувала нові кадри шпигунів і диверсантів. Вербовка їх проводилася в основному представниками іранського посольства у Москві. Іранською розвідкою упродовж ряду років була створена в Україні широка мережа шпигунсько-диверсійних резидентур, розставлених у головних промислових центрах УРСР, оборонних підприємствах і залізничному транспорті. Головною базою шпигунсько-диверсійних кадрів іранської розвідки були антирадянські, націоналістичні елементи з числа іранців, ассірійців і інших іранських племен, які осіли на Україні. [...] Шпигунсько-диверсійна і антирадянська робота іранської розвідки проводилася в значній своїй частині на кошти та за настановами англійських розвідувальних органів».

Детально у донесенні йшлося про викриту у Києві антирадянську шпигунсько-диверсійну організацію (налічувала 75 осіб), яка діяла під прикриттям ассірійського культурного товариства «Хаядта» та мала тісний зв'язок з «націоналістичним підпіллям

---

⁵³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 8 (1951 р.), арк. 21–23.

Грузії та Вірменії, а також з націоналістичними організаціями серед іранців у Донецькій області».

Провідну роль у діяльності міфічної організації слідчі відводили підданому Ірану офіцеру царської армії Сумбату Артюновичу Елбак'янцю, який «налагодив» мережу по збору секретної інформації про Київський гарнізон та оборонні підприємства міста⁵⁴.

Наприкінці січня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про продовження репресій серед населення за національною ознакою:

«Дозволити Наркомвнсправу продовжити до 15 квітня 1938 року операцію по розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з поляків, латишів, німців, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців і румун, як іноземно-підданих, так і радянських громадян, згідно існуючих наказів НКВС СРСР. 2. Залишити до 15 квітня існуючий позасудовий порядок розгляду справ заарештованих за цими операціями людей незалежно від їх підданства. 3. Запропонувати НКВС СРСР провести до 15 квітня аналогічну операцію і погромити кадри болгар і македонців, як іноземних підданих, так і громадян СРСР»⁵⁵.

Директива НКВС СРСР від 1 лютого 1938 р. ініціювала репресії за «болгарською лінією». В Україні репресивна кампанія, у першу чергу, охопила Запорізьку, Дніпропетровську, Одеську, Миколаївську області, в яких існували етнічні анклавні болгар. На 5 березня 1938 р. заарештованих під час активної фази «болгарської операції» у тюрмах УРСР налічувалося 1088 осіб, а вже через тиждень, на 13 березня 1938 р., число ув'язнених становило 1197 осіб⁵⁶. Це стало наслідком «розгрому» так званого «українського центру болгарської націоналістичної шпигунсько-диверсійної та терористичної організації», керованої працівниками болгарської секції Комінтерну. До його складу, за версією чекістів, входив завідуючий відділом закордонної

⁵⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 8 (1951 р.), арк. 24–29, 90–91.

⁵⁵ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – С. 469.

⁵⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 11, арк. 112; спр. 17, арк. 157.

інформації газети «Радянська Україна» Йордан Стоянов. Журналіста заарештували згідно ухвали військової прокуратури Київського військового округу 2 березня 1938 р. Під тортурами він назвав керівників «підпільних болгарських груп» на півдні республіки. Угода зі слідством ніяк не вплинула на ухвалу «особливої трійки» при УНКВС по Київській області від 8 вересня 1938 р. Йордана Стоянова засудили до вищої міри покарання – розстрілу⁵⁷.

Директивою № 233 від 2 лютого 1938 р. нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов дав старт операції по «китайській лінії». Кількість заарештованих осіб китайської національності в УРСР упродовж останнього місяця зими 1938 р. була нижчою за очікувану. Стурбований низьким рівнем реалізації нової «національної» каральної акції, нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський 10 березня 1938 р. надіслав начальникам обласних управлінь НКВС копію підготовленого ним особисто телеграмного донесення на ім'я М. Єжова про первинні результати слідства по китайській лінії:

«ВІДМІЧАЮ: Директива Народного Комісара Внутрішніх Справ Союзу РСР – Генерального Комісара Державної Безпеки тов. ЄЖОВА № 233 від 2/II. 1938 року про операції по китайцям багатьма областями не виконується. Одеська, Полтавська, Житомирська, Донецька і Київська області не мають заарештованих китайців, незважаючи на наявність на території області китайців, у тому числі іноземно-підданих. У тих областях, де є арештовані китайці, число їх незначне (у Вінницькій області – 1, Миколаївській – 2, Чернігівській – 4). У Дніпропетровській області заарештовано 35 осіб, проте результатів у слідчій роботі по китайцях немає. Розкрита у Харківській області шпигунсько-диверсійна організація серед китайців, що проводила роботу за вказівками японської розвідки упродовж тривалого періоду, підтверджує, що серед китайців японська розвідка має серйозну агентуру. Обласні Управління НКВД УРСР (крім Харківського) явно недооцінюють це питання. НАКАЗУЮ: негайно приступити до виконання наказу Наркома Союзу РСР про операції по китайцях. Обласним Управлінням НКВС, де вже є заарештовані

⁵⁷ Грищенко Ю. Болгарська «національна операція» під час Великого терору в УРСР // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВС–КДБ. – 2018. – № 2. – С. 14.

китайці, приступити до активної слідчої роботи з арештованими з метою розкриття діяльності японської розвідки через китайців. Результати розвороту операції і слідчої роботи з арештованими повідомте до 15 березня цього року на моє ім'я. Надалі звітуйте по китайській операції в такому ж порядку, як і по інших лініях (польської, німецької та ін.)»⁵⁸.

Після грізних настанов та нарікань київські чекісти на середину травня 1938 р. у рамках «китайської операції» загратували 14 осіб⁵⁹.

Серед розпоряджень про проведення масових репресивних кампаній за національними лініями у добу Великого терору відсутні будь-які директиви щодо проведення репресій осіб єврейської національності. Відомо, що під час реалізації оперативного наказу № 00447 «Про репресування колишніх куркулів, кримінальних злочинців та інших антирадянських елементів» арешту підлягали представники духовенства, в тому числі і рабини. Значна кількість євреїв потрапило у число жертв «німецької» та «польської» операцій НКВС, так як вони були пов'язані з Польщею та Німеччиною місцем народження чи проживання, контактами з родичами. Так, об'єктом «польської операції» став уродженець Луцька, прозаїк, науковий співробітник літературної секції Інституту єврейської пролетарської культури Авром Пінхусович Абчук. В обліку чекістів він значився як «польський перебіжчик», який у червні 1923 р. перетнув кордон поблизу містечка Славута з великими сподіваннями знайти роботу в Україні. Його заарештували наприкінці вересня 1937 р. у м. Києві на підставі звинувачення у шпигунстві на користь Польської держави⁶⁰. Подібна доля спіткала уродженця польського міста Любартів київського скульптора Пінхуса Мойсейовича Лякса, загратованого наприкінці вересня 1937 р. Згідно обвинувального висновку, П. Лякс травні 1932 р. був за-

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 246–248.

⁵⁹ Там само, оп. 1, спр. 239, арк. 134.

⁶⁰ *Меламед Е.И.* Ликвидация Киевского института еврейской пролетарской культуры и репрессии против его сотрудников. По материалам архивно-следственных дел 1930-х гг. Архив еврейской истории. Т. 10 / главн. ред. О. В. Будницкий. – М.: Полит. энциклоп., 2018. – С. 180–181.

вербований представником польської розвідки, а потім прибув до СРСР. Ухвалою НКВС СРСР та Прокурора СРСР від 14 жовтня 1937 р. його прирекли до розстрілу⁶¹.

Також євреї ставали жертвами перманентних сталінських чисток радянської еліти. За підрахунками дослідника В. Нікольського, кількість репресованих євреїв у 1937 р. за політичними мотивами в Україні становила 4097 осіб – 0,27 % від загальної кількості євреїв, які проживали на той час в УРСР, або 2,6% репресованих від загальної кількості жертв сталінізму у республіці⁶².

Підставою для репресій євреїв, як правило, була їхня причетність у минулому до контрреволюційно-буржуазних партій. Відповідно до телеграми НКВС УРСР від 28 грудня 1937 р. за № 83921, було розгорнуто операцію проти членів сіоністського підпілля. Ентузіазм і завзяття наркома внутрішніх справ УРСР, росіянина за національністю, О. Успенського у розгромі «шпигунських сіоністських осередків», а згодом і «бундівського підпілля», свідчить про те, що у логіці репресивної політики очільника відомства стосовно євреїв превалював все-таки етнічний, ніж політичний фактор. Національне забарвлення слідчих справ помітне у ході розслідування «діяльності» осередків Всесвітнього сіоністського об'єднання «Вельтфербанда» у Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Маріуполі, Херсоні, Чернігові, Житомирі, Бердичеві та інших містах України. У підготовленому особисто О. Успенським орієнтуванні від 23 лютого 1938 р. начальникам обласних УНКВС пропонувалося:

1. Слідство направити на виявлення існуючих у Вашій області керівних і організованих центрів антирадянського шпигунського підпілля сіоністів і клерикалів (уповноважені ЦК, комітети організацією і т. п.);
2. Розширити операцію по сіоністах і клерикалах, заарештувавши в першу чергу осіб, які повернулися із заслання та політизоляторів, прибули з Палестини і всіх активістів, які займали керівне становище в сіоністських організаціях;
3. Особливу увагу зверніть на виявлення і розкриття шпигунсь-

⁶¹ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58512, арк. 28–29.

⁶² Нікольський В.М. Національні аспекти політичних репресій 1937 р. в Україні // Укр. істор. журн. – 2001. – № 2. – С. 74–88.

кої і терористичної діяльності сіоністського підпілля. 4. Наслідком розкриття всю агентуру сіоністського підпілля, пробрався до лав КП(б)У і органи НКВС»⁶³.

На масштабну «антисіоністську чистку» в органах НКВС УРСР і загалом у республіці О. Успенського надихнула репліка М. Єжова. Ознайомившись у присутності наркома внутрішніх справ УРСР та начальника відділу кадрів НКВС УРСР Г. Кобизева з компроматом на республіканських чекістів, М. Єжов мимоволі прохопився:

«Ох, кадри, кадри, у них тут не Україна, а цілий Біробіджан»⁶⁴.

Наприкінці січня 1938 р. серед 100 осіб керівного складу НКВС налічувалося 62 євреї, 19 росіян, 9 українців, 2 білоруси, по 1 молдаванину й латишу та 6 осіб інших національностей⁶⁵. Таким чином, під гаслами боротьби з єврейським націоналізмом на початку березня 1938 р. було викрито «підпільний український центр у складі 15 місцевих сіоністських комітетів» із загальною кількістю учасників понад 600 осіб⁶⁶. Зокрема, у Києві співробітники 4 відділу УДБ НКВС УРСР заарештували керівників «антирадянського сіоністського підпілля»: санінспектора Боруха Когана, колишнього коректора московської газети «Молода гвардія» Лейбу Межиковського, завідувача фінансового сектору треста «Ремшкірпромсоюз» Зиновія Будянського⁶⁷ та учасників сіоністської організації – подружжя Ріву та Хаїма Гусовських, які раніше працювали в Інституті єврейської пролетарської культури⁶⁸.

Одночасно з викриттям сіоністських угруповань О. Успенський закликав підлеглих розпочати розгром у масштабах республіки «бундівського підпілля», керованого польською дефен-

⁶³ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 206–207.

⁶⁴ Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» – Николай Ежов. – М.: РОССПЭН, 2008. – С. 365.

⁶⁵ Енциклопедія українознавства. – Львів, 1996. – Т. 5. – С. 1733.

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 81, арк. 91.

⁶⁷ Там само, спр. 10 (1951 р.), арк. 33–34.

⁶⁸ Меламед Е.И. Ликвидация Киевского института еврейской пролетарской культуры и репрессии против его сотрудников... – С. 185.

зивою⁶⁹. «Центром антирадянської бундівської роботи в Україні» нарком внутрішніх справ УРСР назвав ліквідований у 1936 р. Інститут єврейської пролетарської культури. Так як керівників науково-дослідної установи Йосипа Ліберберга та Гершона Горохова ув'язнили раніше і за іншим звинуваченням (участь у троцькістсько-терористичній організації), то було вирішено у справі «Українського бундівського центру» заарештувати старшу друкарку Інституту Дору Штіф⁷⁰.

Навесні 1938 р. О. Успенський оголосив «полювання» на український центр розгалуженої антирадянської меншовицької організації, який складався переважно з осіб єврейської національності (всього у справі було заарештовано 241 учасник)⁷¹. Антисемітські прояви О. Успенського спостерігалися і в реалізації інших репресивних кампаній очолюваного ним відомства (розгром правотроцькістського центру, підпільних угруповань лівих та правих есерів та ін.).

Потенційну «п'яту колону» органи НКВС вбачали також у чеській громаді, представники якої проживали у м. Києві, Білій Церкві, с. Вишеград Макарівського району Київської області. У середині березня 1937 р. начальник 3 відділу УДБ УРСР по Київській області З. Лунев рапортував заступнику наркома внутрішніх справ УРСР З. Кацнельсону про розгортання оперативно-розшукових дій стосовно чехів, які підозрювалися у шпигунстві на користь Чехословаччини. Так, фігурантами агентурної справи «Представники» згадувалися колишній військовослужбовець Чехословацького корпусу у період Першої світової війни, працівник білоцерківського заводу ім. «Першого Травня» Володимир Копецький, музикант симфонічного оркестру Київського театру опери та балету Еміль Мейстрик та ін.⁷² Під умовною назвою агентурної справи «Знайомі» розроблялася «контррево-

---

⁶⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 59, арк. 108–116.

⁷⁰ Меламед Е.И. Ликвидация Киевского института еврейской пролетарской культуры и репрессии против его сотрудников. – С. 185.

⁷¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 81, арк. 92.

⁷² Там само, оп. 1, спр. 87, арк. 86–88.

люційна фашистська група» у чеській колонії Вишеград Мака-рівського району Київської області⁷³.

У ході першої фази Великого терору (друга половина 1937 р.) на підставі агентурних справ радянські органи державної безпеки здійснювали репресії стосовно представників чеської спільноти Київщини, але не в рамках спеціальної «чеської операції». Траплялися випадки, коли осіб чеської національності ув'язнювали за підозрою у «чеському шпигунстві», як це сталося наприкінці липня 1937 р. з перекладачем, учителем фізкультури однієї з київських шкіл Вячеславом-Людвігом Бенешем⁷⁴. Однак викриття «чеської контрреволюції та шпигунства», як свідчать звіти про оперативно-слідчу роботу радянських органів держбезпеки за червень–грудень 1937 р., не була в пріоритеті та не відображалася окремою графою у депешах до московського керівництва. Як правило представники чеської громади ставали жертвами «німецької» або «польської операції» НКВС. Так, мешканка с. Триліси Фастівського району Київської області, чешка за національністю, Олена Крамська була піддана арешту 20 листопада 1937 р. за те, що була уродженкою Польщі. На виконання наказу НКВС СРСР № 00485 («польська операція») О. Крамську, звинувачену у «вихвалянні життя у фашистській Польщі», стратили у Києві 10 грудня 1937 р.⁷⁵

Саме технологія проведення «польської операції» надихнула наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського на ідею провести подібну репресивну акцію стосовно чеських колоністів. У доповідній записці під грифом «цілком таємно» від 21 листопада 1937 р., адресованій наркому внутрішніх справ СРСР М. Єжову, керівнику Головного управління держбезпеки НКВС СРСР М. Фріновському, виконуючому обов'язки З відділу ГУДБ НКВС СРСР О. Мінаєву-Цикановському, І. Леплевський прагнув переконати очільників союзного відомства у необхідності посилення репресій проти чехів у республіці:

⁷³ ГДА СБ України, оп. 1, спр. 87, спр. 196, арк. 1–3.

⁷⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58537-фп, арк. 3.

⁷⁵ Там само, спр. 65113-фп, арк. 27–28.

«У ході операції по розкриттю роботи польської розвідки в Україні серед галичан, які осіли тут, виявлено значну кількість агентів і чеської розвідки. Результати слідства й агентурні матеріали по чеському консульству у Києві, свідчать про те, що чехи ведуть в Україні активну розвідувальну і націоналістичну роботу. Контингенти, на які тут спираються чеські розвідувальні органи, складаються з націоналістичних кадрів чеського села (чеські колонії), чеських легіонерів, чехів, які залишилися тут як військовополонені австро-угорської армії, перебіжчиків з Чехії (через Польщу і Румунію), чехів, що прибули у Союз як іноземні фахівці. Дуже активну роботу для чехів проводять галичани – учасники Української Галицької Армії, які емігрували до Чехії і прибули звідти на Україну. [...] Чехи всіляко прагнуть встановлювати зв'язки з місцевими українськими націоналістами і шукають зближення з особами, які користуються тут популярністю серед націоналістичних кіл. [...] Поряд з подальшим виявленням та ліквідацією агентури чехів з галичан і петлюрівців-поверненців, вважаю за необхідне вжиття заходів до припинення діяльності чеської розвідки в колоніях»⁷⁶.

Ініціатива республіканського наркомату внутрішніх справ, вірогідно, знайшла підтримку на Луб'янці, так як на початку 1938 р. репресивні акції стосовно чеської громади в Україні набули інтенсивного характеру. Своєрідним стимулом для каральних дій місцевих органів держбезпеки стала довідка З відділу УДБ НКВС УРСР про «діяльність чеської розвідки в Україні», підготовлена 3 лютого 1938 р. У документі містилася інформація про ареали чеських поселень у республіці:

«1. На Україні проживає до 20 000 чехів, із них сільське населення складає близько 16 000, решта проживають у містах. На селах чехи зосереджені у 14 національних сільрадах з 27 чеськими колоніями. Крім того, є 35 чеських колоній, що входять до складу українських сільрад. Сільська частина чеського населення займається, головним чином, сільським господарством, входячи у колгоспи, і хмільництвом. Чеські національні сільради та колонії, в основному, розташовані на території Київської, Житомирської, Вінницької, Дніпропетровської, Харківської, Донецької та Одеської областей. У містах чехи осіли на великих підприємствах і будівництвах: у Дніпропетровську, Донбасі, Харкові, Києві.

⁷⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1, спр. 194, арк. 44–50.

На багатьох заводах значна кількість чехів займають відповідальні технічні посади (інженери, майстри, техніки). На Україні проживають 625 чеськопідданих, з них: у Донбасі – 170; Київській обл. – 156; в Одеській обл. – 71; у Харківській обл. – 54; у Дніпропетровській обл. – 50»⁷⁷.

Докладно у записці ішлося про ворожий контингент серед національної громади:

«Чеське населення в Україні – з великим куркульським прошарком, багато з них пов'язані родинно з Чехословаччиною. Після закінчення громадянської війни багато учасників чеських легіонів осіло на Україні. Все це створило чеським розвідорганам сприятливий ґрунт для контрреволюційної націоналістичної шпигунської роботи в СРСР. Встановлено, що чеські націоналістичні формування в Україні створюються чеським консульством в Києві, старими агентами чехословацьких місій у Москві і Харкові та агентурою чеської розвідки в особі чеськопідданих, які регулярно відвідують Чехословаччину».

За наявності «шпигунських гнізд» відділ контррозвідки НКВС УРСР наказував місцевим апаратам нанести

«концентрований оперативний удар по чеських контрреволюційних кадрах, в першу чергу, зі зв'язків консульства, старих зв'язків місій, бувшим чеським легіонерам і чеськопідданим».

Результат не забарився. Вже 5 лютого 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР О. Успенський звітував перед Москвою про ліквідацію 9 відділом УДБ УРСР чеської шпигунської резидентури у Дніпровському пароплавстві. За підозрою у шпигунстві затримали техніка Дніпровсько-Двинського будтреста І. Зіся, інженера Уповнаркомзв'язку О. Саца та ще 4 осіб, які працювали в різних організаціях м. Києва⁷⁸. Репресії охопили й місця компактного проживання чехів. Проте наприкінці лютого 1938 р. нарком внутрішніх справ УРСР М. Єжов зажадав:

«Додатково провести в УРСР спеціальну операцію проти чехів, з розглядом справ відповідно до наказу № 00485. Під арешт підпадають такі категорії: а) особи, пов'язані з чеськими дипломатичними установами, що знаходяться на території України;

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1951 р.), спр. 285, арк. 57–58.

⁷⁸ Там само, арк. 57–62.

б) колишні чеські легіонери; в) антирадянський, націоналістичний актив чеських колоній, що має зв'язки із закордоном; г) куркулі та духовенство чеських колоній; д) політемігранти з Чехословаччини, за винятком осіб перевірених і тих, хто заслужив довіру»⁷⁹.

Вимога М. Єжова спровокувала нову хвилю терору проти чехів Київщини. На підставі інформації, яку отримали співробітники 3 відділу УДБ НКВС УРСР, 2 березня 1938 р. заарештували «агента чеської розвідки», двірника та кур'єра чехословацького консульства у Києві Карла Кржівського⁸⁰. 21 березня 1938 р. співробітники Макарівського райвідділу НКВС взяли під варту і доправили до київської в'язниці бригадира колгоспу у с. Вишеград Михайла Грофа за те, що він «служив добровольцем у чеській дружині», «розповсюджував контрреволюційні чутки», «підтримував письмовий зв'язок з родичами, які проживають в Чехословаччині»⁸¹. У липні 1938 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР Д. Гречухін телеграмою поінформував генерального комісара держбезпеки М. Єжова про ліквідацію чеських шпигунських груп на Київському трамвайному заводі ім. тов. Ф. Дзержинського (нині – Київський завод електротранспорту) та «Ленкузні» (нині завод «Кузня на Рибальському») ⁸². Невдовзі співробітники столичного апарату НКВС викрили шпигунську резидентуру (агентурна справа «Новость») під керівництвом колишнього власника Київської вагової фабрики Аллойза Пароля. До складу ворожого угруповання, яке нібито проводило розвідувальну роботу в оборонній промисловості та військових частинах, чекісти включили осіб чеської національності: Ярослава Мейстрика (робітник Київського паровозоремонтного заводу), Йосипа Кучера (начальник ремонтного цеха Київського фурнітурного заводу), Кароля Махачека (буді-

⁷⁹ Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. У 2-х ч. Ч. II / упоряд.: С. Кокін, М. Юнге. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2010. – С. 31.

⁸⁰ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 58596, арк. 21.

⁸¹ ГДА СБ України, ф. 6, спр. 56563-фп, арк. 2

⁸² Там само, ф. 16, оп. 1(1951 р.), спр. 260, арк. 141–145.

вельник), Вячеслава Лингардта (бригадир колгоспу у с. Вишеград Макарівського району⁸³), Йосипа Новотного (мешканець с. Клавдієво на Київщині)⁸⁴. Виконуючи директиву про національну чистку, Гребінківський райвідділ НКВС сфабрикував кримінальну справу на голову колгоспу ім. Шевченка с. Гребінки (нині у складі Васильківського району Київської області), чеха за національністю Івана Сікору⁸⁵, який «залучив до шпигунської сітки» бухгалтера «Київхарчторгу», українця Василя Тихоненка⁸⁶. Локальна чеська «зачистка» не минула й Березанський район Київщини. Жительку с. Березань Емілію Канську за відвідини чехословацького консульства було покарано трійкою УНКВС по Київській області на початку жовтня 1938 р. до 8 років виправно-трудових таборів⁸⁷. За період з 1 жовтня 1936 р. по 1 липня 1938 р. в УРСР за шпигунство на користь Чехословаччини заарештували 189 осіб⁸⁸. Отже, методика відбору «контингенту» та технологія репресій осіб чеської національності була скалькована з «польської операції» НКВС.

Новий імпульс каральним акціям в межах «національних» операцій спричинила секретна директива О. Успенського щодо оперативної роботи на оборонних заводах від 21 лютого 1938 р.:

---

⁸³ *Лингарт Вячеслав Йосипович* (1905–?) – Особливою нарадою при НКВС СРСР 19 червня 1942 р. засуджений до 5 років позбавлення волі. Реабілітований у 1989 р. // Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. – К.: Основа, 2007. – С. 533.

⁸⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 1 (1951 р.), спр. 285, арк. 89–95.

⁸⁵ *Сікора Іван Григорович* 3 жовтня 1938 р. трійкою при УНКВС по Київській обл. засуджений до розстрілу. Вирок виконано 14 жовтня 1938 р. Реабілітований у 1989 р. // Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. – К.: Основа, 2007. – С. 281.

⁸⁶ *Тихоненко Василь Тимофійович* (1891–1938) – нар. у с. Устимівка Васильківського району Київської обл. Проживав у м. Біла Церква. Трійкою при УНКВС по Київській обл. 3 жовтня 1937 р. засуджений до розстрілу. Вирок виконано 13 жовтня 1938 р. Реабілітований у 1989 р. // Реабілітовані історією. Київська область. Книга друга. – К.: Основа, 2007. – С. 286.

⁸⁷ ГДА СБ України, ф. 6, оп. 4, спр. 733, арк. 199.

⁸⁸ Там само, ф. 16, оп. 1 (1951), спр. 271, арк. 199.

«[...] 3. Німців, поляків, латишів та інших підозрілих по диверсії і шпигунству – заарештувати. Дезорганізаторів виробництва і підричників стахановської роботи – німців, поляків та інших, які займаються цією ворожою діяльністю, систематично заарештовувати. Осіб, щодо яких зафіксовані тільки окремі малозначущі факти, що не дають підстави для слідства, з заводів звільнити. 4. Військовополонених, які перебували в Німеччині та Австрії, в спеціальних національних концентраційних таборах (німецьких, татарських, українських і ін.) і служили перекладачами при управліннях та комендантах таборів, заарештувати. Слідство розгорніть з усією серйозністю, враховуючи, що найважливішим завданням операції є викриття диверсійних і шпигунських груп. Одночасно, максимально підсилюйте агентурну роботу по всіх облікових контингентах, звертаючи особливу увагу на осіб, що мали зв'язки з іноземними фахівцями, які працювали раніше на оборонних заводах»⁸⁹.

Для збільшення кількісних показників в контексті «польського», «німецького», «румунського», «латиського», «харбінського», «грецького» наказів нарком О. Успенський став вимагати від підлеглих викривати «ворожий елемент» у Червоній армії, органах держбезпеки та міліції⁹⁰. У другій половині лютого 1938 р. у лавах НКВС були заарештовані на Київщині латиші за національністю: помічник начальника Управління прикордонної і внутрішньої охорони (УПВО) НКВС УРСР, полковник Микола Пуполь⁹¹, помічник начальника ветеринарного відділу УПВО, військовий ветеринарний лікар 2 рангу Пільпе, молодший ветеринарний лікар 6 кавалерійського полка НКВС у м. Києві Пількіс⁹², начальник Білоцерківського райвідділу НКВС Антон Лапін⁹³, начальник Фастівського райвідділу НКВС Еріх Заліт⁹⁴,

⁸⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31 (1951 р.), спр. 59, арк. 50–52.

⁹⁰ Там само, спр. 6, арк. 68–69.

⁹¹ Там само, спр. 81, арк. 89–90.

⁹² Там само, спр. 14 (1951 р.), арк. 83–87.

⁹³ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 17111-фп, арк. 13.

⁹⁴ *Золотарьов В.* Репресії серед співробітників державної безпеки УРСР у 1936–1941 рр.: персоналізовано-статистичний аналіз // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2017. – № 2. (48). – С. 206.

колишній помічник начальника відділку 3-го (контррозвідального) відділу НКВС УРСР Олександр Вебрас⁹⁵. В органах міліції УРСР на першу декаду березня 1938 р. чекісти взяли на облік 113 поляків, 27 латишів, 38 греків, 39 румун та бессарабців⁹⁶. У підрозділах Київського та Харківського військових округів наприкінці зими 1938 р. заарештували 530 «агентів іноземних розвідок» серед командно-політичного складу, з них: польської – 307, німецької – 58, латиської – 92, румунської – 36, японської – 19⁹⁷. Упродовж березня–квітня 1938 р. здійснювався оперативний удар по окружних комендатурах «ПОВ» у Києві, Вінниці, Одесі, Житомирі, Кам'янець-Подільському, Харкові.

Чекістські заходи у руслі «німецької операції» у Києві у лютому–березні 1938 р. були скеровані на репресії контактерів з німецьким консульством з числа місцевих мешканців та викриття «резидентури», яка працювала під прикриттям німецьких фірм у столиці УРСР. За ґратами наприкінці зими 1938 р. опинилися колишній офіцер царської армії Володимир Леут, інженер-геолог Павло Адельгейм, учителька Олена Чистаховська-Конофіцька, військовослужбовець Петро Ветч, співробітник німецького акціонерного товариства «Бергер та Вірт» Пінський, які нібито за завданням німецького консульства у Києві «здійснювали збір секретних відомостей військового характеру»⁹⁸.

Із наближенням завершального терміну дії «національних» операцій, О. Успенський 14 квітня 1938 р. надіслав союзному наркомату внутрішніх справ записку № 2339, де зазначив причини ускладнення оперативного завдання щодо розгрому «польських шпигунсько-диверсійних гнізд» в Україні. Він заявив, що співробітники держбезпеки несподівано вийшли на слід глибоко законспірованого, достатньо розгалуженого угруповання «Польська організація військова» та дізналися, що нар-

⁹⁵ Золотарьов В. Репресії серед співробітників державної безпеки УРСР у 1936–1941 рр. – С. 203.

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 32, спр. 71 (1951 р.), арк. 62.

⁹⁷ Там само, оп. 31, спр. 6, арк. 46–48.

⁹⁸ «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років. – С. 901–902.

ком лісової промисловості УРСР Казимир Косіор є «керівником пеовяцької роботи в лісах». Чекістам стало відомо, про те, що

«користуючись прямою підтримкою буржуазних націоналістів і спираючись на свою агентуру в КП(б)У, пеовяки, за директивою Пілсудського, домоглися проведення на Україні упродовж ряду років значної колонізаторської роботи. Зокрема, вони створили у Києві інститут польської культури, польський педагогічний інститут, польський кабінет Академії Наук, польські театри у Києві і на місцях, польські газети, численні польські клуби, велику мережу польських шкіл (в 1933 році було на Україні 390 польських національних шкіл) та інші польські установи, які були штабами по організації військової диверсійно-шпигунської роботи, розсадниками пеовяцьких шпигунсько-диверсійних кадрів, школою для навчання їх шпигунству і диверсій, і місцем укриття, і явок польської агентури»⁹⁹.

За обставин, що склалися, О. Успенський просив господаря Луб'янки продовжити терміни польської операції. Зі змістом телеграми О. Успенського ознайомився Й. Сталін і санкціонував арешт наркома лісової промисловості УРСР Казимира Косіора¹⁰⁰.

На початку травня 1938 р. нарком О. Успенський надіслав начальникам обласних управлінь НКВС для ознайомлення копію докладної записки № 1038/сн від 30 квітня 1938 р. М. Єжова, де виклав видуману структуру польського підпілля в Україні:

«На чолі головної, окружної і районних комендатур стояв комендант "ПОВ". Головна комендатура ("Коменда Глувна") складалася з наступних відділів: Сектор "А" – військово-розвідувальний, очолюваний Квятеком; Сектор "Б" – агітації і пропаганди, очолювався послідовно Політуром, Канецьким і Лазовертом; Сектор "С" – диверсійно-повстанський, очолювався послідовно Бегайло і Косіором Казимиром. Бюро техніки і зв'язку підтримувало зв'язок з Польщею і польськими консульствами у РСР, очолюване прибулим з Польщі видатним пілсудчиком Михайловим-Лапінським і Лазовертом (засуджені). Бюро координації встановлювало контакт з іншими антирадянськими організація-

⁹⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 12 (1951 р.), арк. 139–164.

¹⁰⁰ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – С. 519–526.

ми, очолювалося низкою керівників “ПОВ”, зокрема, Скарбеком, після його арешту – Лазовертом та іншими. У деяких обласних центрах існували такі ж відділи, як і в головній комендатурі. Результати проведеної нами операції свідчать, що існуючі низові опорні пункти “ПОВ” “боювки” створювалися поляками на найбільш важливих стратегічних залізничних і шосейних шляхах, у Червоній армії, в оборонній промисловості, у багатьох інших галузях народного господарства України, особливо лісовій, цукровій та скляно-порцеляновій промисловості».

Таке докладне орієнтування, на переконання О. Успенського, дозволяло «ширше розгорнути агентурну оперативну слідчу роботу по викриттю та розгрому неоволяцьких формувань»¹⁰¹. Інтенсивність репресій позначилася на показниках «національних» операцій у Київській області. За період з 15 січня по 15 травня 1938 р. заарештовано за «польською лінією» – 915 осіб, «німецькою» – 281, «румунською» – 82, «латиською» – 29, «грецькою» – 6, «болгарською» – 17, «іранською» – 118, «харбінською» – 35, «китайською» – 14, «фінською» – 9, «естонською» – 7, «корейською» – 1¹⁰².

Незважаючи на тривалий термін здійснення «національних операцій», нарком внутрішніх справ СРСР М. Єзов волів не збавляти темпи репресивних акцій. 28 травня 1938 р. генеральний комісар держбезпеки розіслав усім наркомам внутрішніх справ союзних республік шифротелеграму, де повідомив про продовження національних операцій до 1 серпня 1938 р.¹⁰³

Прислухаючись до зауваг М. Єзова про те, «[...] що, незважаючи на вже проведені арешти [...], все ще існують контрреволюційні формування іноагентури, які здійснюють шпигунсько-диверсійну роботу», УНКВС по Київській області змушене було вдатися до розширення ареалу репресій, до розробки нової методики відбору «контингенту» – жертв «національних» операцій. Крім «традиційних» сфер (оборонна та хімічна промис-

¹⁰¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31 (1951 р.), спр. 12, арк. 236–260.

¹⁰² Там само, оп. 1, спр. 239, арк. 134.

¹⁰³ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. – С. 538.

ловість, транспорт), окреслених в директивних документах, київські чекісти для реалізації «польської операції» вирішили обрати іншу галузь народного господарства – поштовий зв'язок. У травні 1938 р. була викрита «резидентура польської розвідки» на чолі з інспектором Київського обласного управління зв'язку Жуковським. За версією оперативників, учасники «шпигунської організації» на центральному телеграфі не тільки готувалися до руйнування радіовузла, а й постачали польську розвідку у великій кількості радянськими документами (партійними квитками та паспортами), віднайденими у скриньках поштових відділень м. Києва¹⁰⁴. Нарком О. Успенський схвалив ініціативу УНКВС по Київській області щодо припинення каналу постачання іноземних розвідок документами і зобов'язав підлеглих ліквідувати подібні факти в інших регіонах України.

У червні 1938 р. київські чекісти «начебто випадково» натрапили на слід шпигунської організації, яка за завданням польської розвідки мала здійснити замах на першого секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова. Постовим міліціонером на урядовому маршруті були затримані двоє підлітків, які записували у спеціальний зошит номери машин, що курсували вулицею Софіївською. Після допиту юнаків вдалося вийти на членів угруповання: старшого офіціанта вагона-ресторану поїзду Шепетівка–Баку Івана Глуценка, начальника охорони фабрики «Червоний гумовик» Ржечинського, співробітника Українського геологотреста Варакуту та ін., які начебто шпигували для польської дипмісії¹⁰⁵.

Для поліпшення статистики виконання наказу № 00485 восени 1938 р. співробітники столичного УНКВС були готові у будь-який момент на основі агентурної справи «Хамелеон» заарештувати групу працівників редакції польської газети «Глос Радзецький»¹⁰⁶ та провести повну ліквідацію «шпигунської агентури» у київській філії акціонерного товариства «Інтурист»¹⁰⁷.

---

¹⁰⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31 (1951 р.), спр. 12, арк. 344–347.

¹⁰⁵ Там само, спр. 13, арк. 7–12.

¹⁰⁶ Там само, арк. 277–278.

¹⁰⁷ Там само, арк. 273–276.

В умовах пролонгації наказу НКВС № 00439 до 1 серпня 1938 р. під орудою заступника начальника УНКВС по Київській області Олександра Троїцького у червні 1938 р. відбувалася фальсифікація протоколів у справі «шпигунсько-диверсійної організації», створеній нібито німецькою розвідкою у стінах Київського інституту переливання крові. До керівників організації чекісти включили директора установи Олексія Федоровського, який за вказівкою німецького генштабу

«зірвав роботу по правильному визначенню крові при паспортизації груп крові у військовослужбовців та призовників»¹⁰⁸.

До справи мали притягнути академіка Академії наук Української РСР Олександра Олександровича Богомольця як «особу, яка очолювала диверсії в області переливання крові». Проте згодом, внаслідок отриманих інструкцій «згори», «липові» свідчення стосовно академіка О. Богомольця та інших вчених-медиків були вилучені.

Під каток репресивної машини на Київщині упродовж січня–липня 1938 р. потрапило: українців – 7646; росіян – 803; білорусів – 4; євреїв – 435; поляків – 1366; німців – 489; латишів – 53; румунів – 8, чехів – 39, болгар – 36, греків – 23; молдаван – 22, вірмен – 15¹⁰⁹. За даними 1 спецвідділу НКВС УРСР, на 5 серпня 1938 р. у в'язницях Київської області під слідством перебувало 3216 осіб, із них за національними лініями: сіоністи – 20; польська контрреволюція та шпигунство – 256; німецька контрреволюція та шпигунство – 32; румунська контрреволюція та шпигунство – 15; болгарська контрреволюція та шпигунство – 1; японська контрреволюція та шпигунство – 17; латиська контрреволюція та шпигунство – 2; іранська контрреволюція та шпигунство – 23¹¹⁰.

Вироки за «національними» операціями ухвалювала комісія у складі наркома внутрішніх справ СРСР і Прокурора СРСР («вища двійка»), Особлива нарада при НКВС СРСР та особливі

---

¹⁰⁸ «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років. – С. 972, 1029.

¹⁰⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31 (1951 р.), спр. 105, арк. 282.

¹¹⁰ Там само, оп. 1 (1951 р.), спр. 239, арк. 146.

трійки. За період з 1 по 8 серпня 1938 р. кількість засуджених в особливому порядку під час «національних» операцій у Київській області становила 1559 осіб:

польська лінія: 1-а категорія – 913 ос.; 2-а кат. – 134 ос.;

німецька лінія: 1-а кат. – 126; 2-а кат. – 109;

румунська лінія: 1-а кат. – 21; 2-а кат. – 4;

грецька лінія: 1-а кат. – 28; 2-а кат. – 1;

латиська лінія: 1-а кат. – 162; 2-а кат. – 24;

японська лінія: 1-а кат. – 6; 2-а кат. – 2¹¹¹.

Наприкінці літа 1938 р. у «вищій двійці» накопичилося значна кількість нерозглянутих справ в «альбомному порядку» по «національних» операціях. Лише кількість довідок, підготовлених УНКВС по Київській області, які знаходилися на розгляді в Москві в особливому порядку, на початок серпня 1938 р. сягла числа 1419: польська контрреволюція та шпигунство – 942; німецька контрреволюція та шпигунство – 193; румунська контрреволюція та шпигунство – 60; болгарська контрреволюція та шпигунство – 8; іранська контрреволюція та шпигунство – 87; латиська контрреволюція та шпигунство – 31; японська контрреволюція та шпигунство – 32; грецька контрреволюція та шпигунство – 2; чеська контрреволюція та шпигунство – 26¹¹². У ситуації, що склалася, НКВС СРСР видав наказ № 00606 від 17 вересня 1938 р. про утворення особливих трійок при управліннях НКВС країв та областей для розгляду у двомісячний термін справ стосовно всіх осіб польської, німецької, латиської, естонської, фінської, болгарської, македонської, грецької, румунської, іранської, афганської, китайської національності, а також харбінців, заарештованих до 1 серпня 1938 р.¹¹³ Статистика засуджених особливою трійкою в Київській області за

---

¹¹¹ «Великий терор» в Україні: Німецька операція 1937–1938 років. – С. 999.

¹¹² Польща та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття... – Т. 8. – Ч. II. – С. 1458–1460.

¹¹³ От ЧК до ФСБ. 1918–1998. Документи и материалы по истории Тверской области / сост. В. Л. Смирнов и др. – Тверь, 1998. – С. 167–170.

період з 19 по 24 вересня 1938 р., згідно наказу № 00606, виглядала наступним чином:

- по польській лінії – 779 ос., з них по 1-й кат. – 702, 2-й – 77;
- по німецькій лінії – 66, з них по 1-й кат. – 57, 2-й – 9;
- по румунській лінії – 2, з них по 1-й кат. – 2;
- по грецькій лінії – 63, з них по 1-й кат. – 59, 2-й – 4;
- по латиській лінії – 1, з них по 1-й кат. – 1¹¹⁴.

Напередодні оприлюднення постанови РНК СРСР «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства» від 17 листопада 1937 р., яка поклала край Великому терору, у тюрмах Київщини заарештованих по національних операціях налічувалось – 129 осіб (по польській лінії – 108; німецькій – 15, румунській – 4; японській – 2)¹¹⁵.

Таким чином, репресії по національних лініях були санкціоновані вищим партійно-радянським керівництвом СРСР. «Національні» операції НКВС на Київщині у добу Великого терору мали характер етнічних чисток й охопили 11 національних груп: поляки, німці, євреї, латиші, румуни, чехи, болгари, греки, молдавани, вірмени, китайці.

Першочерговим об'єктом репресій у регіоні стали етнічні анклавні та культурні товариства національних громад. Серія масових репресивних акцій стосовно низки «ворожих національних груп» призвело до значного скорочення національних громад країн Східної та Південної Європи на теренах області.

REFERENCES

1. Ajsfel'd, A. and Serdiuk N. (2018). «Velykyj teror» v Ukraini: Nimets'ka operatsiia 1937–1938 rokiv: zbirnyk dokumentiv. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
2. Bednarek, Ye., V'iatrovych, V., Kokin, S., Kulakovs'kyj, P., Maievs'kyj, M., Mierets'kyj, P., Navrots'kyj, Z., Tukhol's'kyj, Ye. and Shapoval, Yu. (Comps.). (2010). Pol'scha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsial'nykh sluzhb. Vol. 8:

¹¹⁴ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 92 (1951 р.), арк. 9.

¹¹⁵ Там само, арк. 18.

- Velykyj Teror. Pol's'ka operatsiia 1937–1938. Varshava; Kyiv. [in Ukrainian].
3. Horburov, K. (2013). Peredden' «Velykoho teroru» u Pol's'komu pedahohichnomu instytutu u Kyievi. Abstracts of Papers '12: *Politychni represii v Ukrains'kij SRSR 1937–1938 rr.: doslidnyts'ki refleksii ta interpretatsii. Do 75-richchia «Velykoho teroru» v SRSR*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
  4. Hrankina, O. (1998) Arkhivno-slidchi spravy druhoi polovyny 1937 roku schodo predstavnykiv natsional'nykh menshyn Ukrainy. Dzhereloznavchyy analiz skladu dokumentiv. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1–2(6–7), 174–183. [in Ukrainian].
  5. Hrankina, O. (1999). «Represuvaty na pidstavi nakazu narkoma vnutrishnykh sprav SRSR...». *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2(10/11), 208. [in Ukrainian].
  6. Hryshenko, Yu.(2018). Bolhars'ka «natsional'na operatsiia» pid chas Velykoho teroru v URSR. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KDB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2,14. [in Ukrainian].
  7. Khaustov, V.N., Naumov, V.P. and Plotnykova N.S. (Comp.) (2004). L'ubianka. Stalyn y Hlavnoe upravlenye hosbezopasnosti NKVD. Arkhyv Stalyna. Dokumenty vysshykh orhanov partyjnoy y hosudarstvennoy vlasty. 1937–1938. Moskva: MFD, 366–368. [in Russian].
  8. Kokin, S. and Yunhe M. (Comp.). (2010). Velykyj teror v Ukraini. «Kurkul's'ka operatsiia» 1937–1938 rr. Part 1. Kyiv: Vyd. dim «Kyievo-Mohylians'ka akademiia». [in Ukrainian].
  9. Kosenko, A.P. (Ed.). (2011). Reabilitovani istoriiei. Kyivs'ka oblast'. Vol. 3. Kyiv: Osnova. [in Ukrainian].
  10. Kubijovych V. (Ed.). (1996). Entsyklopediia ukrainoznavstva: Slovnykova chastyna (Ukrainian edition). L'viv: Naukove tovarystvo im. T. Shevchenka u L'vovi. Vol. 5. [in Ukrainian].
  11. Melamed, E.Y.(2018). Lykvydatsyia Kyevs'koho ynstytuta evrejskoj proletarskoj kul'tury y repressyy protyv eho sotrudnykov. Po mater'alam arkhivno-sledstvennykh del 1930-kh hh. In *Arkhyv evrejskoj ystoryy*. Vol. 10. Moskva: Polytycheskaia entsyklopedyia. [in Russian].
  12. Nikol's'kyj, V.M. (2001) Natsional'ni aspekty politychnykh represij 1937 r. v Ukraini. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 2, 74–88. [in Ukrainian].

13. Okhotyn, N. and Rohynskij, A. (1999). Yz ystoryy «nemetskoj operatsyy» NKVD 1937–1938 hh. In *Repressyy protyv rossyjskykh nemtsev. Nakazannyj narod. Moskva.* [in Russian].
14. Petrov, N. and Yansen, M. (2008). «Stalynskij pytomets» – Nykolaj Ezhov. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
15. Potapova, N. (2017). Mekhanyzmy, tselevye katehoryy y masshtaby «kharbynskoj» operatsyy NKVD SSSR 1937–1938 hh. v Ukraine. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB -- From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1. [in Russian].
16. Rohynskij, A. and Danyl', A. (2003). «Arestu podlezhat zhiony...» Uznytsky «ALZhYRa»: Spysok zhenschyn-zakliuchionnykh Akmolynskoho y druhykh otdelenyj Karlaha. Moskva: Zven'ia. [in Russian].
17. Rubl'ov, O. and Repryntsev, V. (1995). Represii proty poliaktiv v Ukraini u 30-ti roky. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD –KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2, 116–156. [in Ukrainian].
18. Rubl'ova, N.S. and Rubl'ov, O.S. (2012). Ukraina–Pol'scha 1920–1939 pp.: Z istorii dyplomatychnykh vidnosyn USSR z Druhoiu Richchiu Pospolytoiu: Dokumenty i materialy. Kyiv: Dukh i litera. [in Ukrainian].
19. Savidy, A.U. (2019, March). Kyievi vshanuvaly pam'iat' zhertvy «Hrets'koi operatsii» stalins'koho rezhymu. *Ellyny Ukrayny*, p., 11. [in Russian].
20. Shapoval, Yu., Prystajko, V. and Zolotar'ov V. (1997). *ChK–HPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty.* Kyiv: Abrys. [in Ukrainian].
21. Smyrnov, V.L. (Comps.). (1998). Ot ChK do FSB. 1918–1998. Dokumenty y materyaly po ystoryy Tverskoj oblasti. Tver'. [in Russian].
22. Tomazova, N.M. (2018). Dolia dyrektoriv Pol's'koho teatru Ivana Lypyns'koho ta Oleksandra Hordiiienka-Letuhina. *Ukrains'ka biohrafistyka*. Vol. 16, 111. [in Ukrainian].
23. Tron'ko P.T. (Ed.). (2007). Reabilitovani istoriieiu. Kyivs'ka oblast'. Vol. 2. Kyiv: Osnova. [in Ukrainian].
24. Vrons'ka, T.V. (2009). Zaruchnyky totalitarnoho rezhymu: represii proty rodyn «vorohiv narodu» v Ukraini (1917–1953 rr.). Kyiv. [in Ukrainian].
25. Zolotar'ov, V. (2017). Represii sered spivrobotnykiv derzhavnoi bezpeky URSR u 1936–1941 rr.: personalizovano-statystychnyj analiz. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB-- From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 2, 206. [in Ukrainian].

**Bazhan O. «National» Operations in Kyiv Region in 1937–1938:
Realization Mechanisms and Statistics**

The article aims to highlight the process of preparation and realization the series of «linear» punitive actions (German, Polish, Romanian, Harbin, Latvian, Greek, Bulgarian, Iranian, Chinese, Jewish, Czech) in Kyiv region in the days of Great Terror, to analyze the technology of «seizure» of a non-national element from the Soviet society, the nature of the accusations of citizens of foreign origin.

Methodology and methods. To achieve the goal of the survey, the author used special historical methods, in addition to general scientific ones (system analysis, synthesis, induction and deduction). The processing of archival materials is carried out due to the methods of source analysis – verification and classification of sources, establishing the place and time of document origin. The method of generalization and systematization and the statistical-analytical method were used to determine the dynamics of repressive actions in Kyiv region.

Conclusions. The «national» operations of the NKVD were a vital component of the Great Terror in the Kyiv region in 1937–1938. The top party and Soviet leaders sanctioned repression on the national ground. Lineal punitive actions against people of German, Polish, Latvian, Iranian, Greek, and Afghan nationalities were based on organizational and administrative documents of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of the Bolsheviks and the NKVD of the USSR. The point of repression was aimed at representatives of particular titular nations of the state's adjacent to the USSR, who lived in the Kyiv region. At the same time, the victims of national operations were locals who had relatives in these countries and were in correspondence with them. Sentences for «national» operations were adopted by the commission of the NKVD and the Prosecutor of the USSR («dvoika»), a special meeting of the NKVD of the USSR and special «troika's». The «national» operations of the NKVD during the Great Terror in the Kyiv region could be named «ethnic cleansings» and covered 11 national groups: Poles, Germans, Jews, Latvians, Romanians, Czechs, Bulgarians, Greeks, Moldovans, Armenians, and Chinese.

Key words: «national operations», NKVD, the Great Terror, Kyiv region.